

Fordulatok éve: 1963

„A szerelem és a barátság homlokán fátyollal és száján lakattal járja a világot. Az ember csak érezni tudja..., kifejezni nem.

Legbelső énünk semminő nyelven nem beszél, mert néma.”

(Robert Schumann)

1963. „Sorsdöntő” esztendő lett volna?

Elsőként azért hatalmas választóvonal a mi nemzedékünk életében, mert hirtelen könnyebbé válnak a külföldi, sőt a „nyugati” utazás feltételei. Pontosabban fogalmazva: a második világháború befejezése óta először válnak lehetőségessé számunkra, egyszerű átlagemberek számára is. Lehet turista útlevelet kiváltani háromévenként, akár a vasfüggönyön túli tájakra, akár több városba, országba is! Hetven dollár költőpénz jár ehhez személyenként. Káprázik a szemünk a hihetetlen álmok valóra válásának már az elképzelésétől is. S az első korabeli reflex: gyorsan indulni kell, hiszen ki tudja, meddig tart ez a kegy, meddig marad érvényben.

Utazni, világot látni, mielőbb, minél többfelé, minden mást félretéve és minden megkereshető, kölcsönkérhető pénzt összeszedve! Nem könnyű ma érzékelhetővé tenni ezt az 1963-as lázat. Az ifjúsága java idején át bezárt ember előtt hirtelen kitarják az ajtót. Húgossal ketten kezdjük a közös álmodozást. Ő akkor az Iparművészeti Főiskolán textil (nyomott anyag) szakos hallgató.

Hol is kezdjük? Az első kívánság: Anglia. Hiszen nem csak 1954 óta tanulom a nyelvet az egyetemen. Még szülővárosomban elkezdtem, amint erre módot adott egy felosztott papi (Melkisédek) rendből való tanár. Az orosz kötelező volt, de könyvnyelv, ideológiai, propagandaszövegekkel. (Hajdani elevensége régi már: amikor még orosz katonáktól tanultuk.) A német valóságosabb. De a rendszeres olvasáson túl egyszer volt csak alkalmam rövid és korlátozott gyakorlására: egy KISZ szervezte csoportos NDK-kiránduláson két hétig, Lipcsében és környékén. Ugyancsak gondos felügyelettel, üzemlátogatással, mozgalmi dalokkal. Fő hozadéka ezeknek az utaknak egy német

nyelvű levelezés volt (egy Hubert Gleissner nevű diákkal), hasznos, de kötelesség-ízű (amolyan ráadás házi feladat).

Túljutni ezeken az előre megszabott kereteken! Mert Anglia az 56-os szájak miatt is érdekes: az élő levélkapcsolat Czigányékkal elemi támpont. Bulus kedvesen biztat, sőt egész listát küld: hol érdemes és lehet útközben megállni, szükség esetén kikhez lehet fordulni. Persze többnyire kortárs 56-os, irodalmár magyarokhoz. Egyre merészebb vágások közt szövögetjük tehát a terveket.

Ali persze az elsők közé tartozik, akit – a pesti látogatás óta folyamatos levelezés során – beavatok a nagy tervekbe. „...írd meg hogy mikor van az a világtúra”¹ – olvasom, s kihallani vélek valamiféle nagybácsis, óvó kételkedést. Fordított helyzetben biztos magam is valószínűtlennek, netalán szeleburdi nagyzolásnak tartanám ezt a fajta – London, Párizs stb. – úti tervezgetést. Mikor ezt írja, még bizonyára cseppfolyós állapotban van az elképzelés, magunk sem hisszük igazán. Sokkal kézenfekvőbb (s íme már kipróbált) az, amire ő biztat, s amilyen javaslatokat, határozott időbeosztásokat következetesen fölvet és továbbvisz. Egyrészt a régi terv folytatása: menjünk Erdélybe! (Most éppen hol Gyurkával, hol Edit barátnőmmel szövetkeznék.) Már is szokásos meghívólevél, újabb rokonok emlegetésével.² Ő maga határozottan eldönti már az év elején, hogy nyáron jön hozzánk, megismétli az előző utat. „Lassan kitavasodik és máris mehetek Pestre.” „...elmegyek Pestre akkor is ha nem jösztek.” „holnap adom be az útlevelet-kérvényt. Menni nyilván csak olyan tájt mennék, mint tavaly.” „A napokban kapok útlevelet” – olvasom egy kora nyári levelében.³ S egy másik, gyorsan odavetett júniusi levélben, aláhúzottan: „...a nyári tervek mind érvényben vannak”. Továbbra is számon tartja, üdvözli a múlt évi pesti ismerősöket, barátokat: „Editet, S. Ferit, Gyurkát”, „Icanéniéknek kézcsók, Szabolcsnére igényt tartanánk”... stb.⁴

Közben Aladár mindennapi élete is mozgalmassá vált. A szó közvetlen értelmében is sokat jár-ke. Új munkahelye: a Napsugár

¹ Kolozsvár, 1963. május 9.

² „Ödönék üdvözölnek, én nem tudom mért kell annyira tartani a haragot, írhatnál nekik már. Az öreg úgyis a végét járja.” (A május 9-i levél meghívó mellékletében.)

³ Kolozsvár, 1963. június 6.

⁴ Kolozsvár, 1963. április 18.; május 9.; június 6.; június (vagy július?) 26.

című gyermeklap szerkesztősége kötelékében rendszeresen járja a magyar iskolákat. Eleven, közvetlen kapcsolat ez a kis olvasókkal, s a tanítókkal egyaránt. Irodalmi esteket, barátkozó találkozókat jelent és kedélyes kirándulásokat is egyben. Hiszen ugyancsak rangos, jó kis együttes ez, ahol Farkas János vezetése alatt olyan kollégák gyűlnek össze, mint Kányádi Sándor, Fodor Sándor, Bálint Tibor. „Feri bácsi” vezeti a Napsugár kocsiját. Humoros rigmusokban, dalokban örökítik meg a közös élményeket. *„A jövő héten megyek tíz napos országútjárásra”* – írja említett májusi levelében is. Ebben az évben az országjárásokról – főként a Székelyföldről – érkező képeslapokból kirakhatom a vidék térképét. Az utazás mindennapi, folyamatos élménnyé, programmá lesz. *„Különbén semmi újság. Utaztam egy nagyot, nemsokára újra indulok. Elég türelmetlen vagyok, azért írok most is csak így.”*⁵ Akkoriban főként Kányádi Sándor s a világ legszelídebb, leglovagiasabb írója: „Fodor úr” az, akikkel állandó a baráti kapcsolat, a vetélkedés a kifogyhatatlan, szellemes ugratásokban. Amikor például Ali örömmel gratulál nekem a „Na végre” megszületett bölcsészdoktori diplomához, akkor arról ír, hogy *„Kányádi ember is irtón örvendett és amit csak elképzelsz, mindent üzen”*. Később közös levél – „Appendix” – születik: *„Kaláris, délelőtt van, most adom fel a levelet. Itt ül mellettem a derék Kányádi Mórítz, az osztrolenkai hős. Ő is kemény üdvözlését küldi, íme személyesen:”* Mit tehet a költőtárs? Ír ő is, még ismeretlenül: *„Klárka kedves, amint látja csak appendixként jutott hely számomra, de már volt eset rá, éppen itt nálunk, hogy a függelék jelentősebb valaminek bizonyult magánál a Műnél. Íme: szeretném mielőbb Kolozsváron látni, addig is szeretettel üdvözlöm: Kányádi Sándor.”*⁶ Máskor egy-egy aláírással, üdvözléssel bővülnek az érkező levelek, képeslapok. Ebben az évben a közös országjárásokon kívül Ali a Fekete-tengerre is elutazik: *„...végre látni fogom a tengert, azaz június 25 – júl. 10-ig a tengeren leszek.”*⁷

Ez életének köznapi kerete. A nagy mozgékonyság mögött hatalmas nyugtalanság feszül. Menekülés a hajdan annyira

⁵ Kolozsvár, 1963. június 6.

⁶ Kolozsvár, 1963. november 27.

⁷ Kolozsvár, 1963. június 6.

szeretett első otthonból. Higgadtan, egyszerűen igyekszik tudósítani arról, hogy Anikóval különválasztják életüket. A válóper is gyorsan lezajlik. Úgy tűnik, mintha egy régi döntés nyomán, egy folyamatnak a zárófejezetéről lenne szó „mindössze”. A levelek távolából csak sejthető, hogy mindezek közt, mindezek háttérben a költő életének egyik legegységibb megrendülését éli. De a döntés valódi súlyáról s a megéltéről csak jóval később lesz fogalmam. Legtöbbet, legteljesebben az időszak versei képesek magukba sűríteni.

Az állandó, gyors változások közt az év kezdetétől a nyári, pesti utazás terve látszik legbiztosabb pontnak. Ezt viszont saját kalandos utazási tervünk, a szokatlan, ismeretlen teendők, buktatók sokasága befolyásolja. Számos feltételt kell összehangolnunk, hivatalokat járnunk, határidőkhöz igazodnunk.⁸ Alinak mindezt saját kööttségei között s főként belső, mély nyugtalansága, hullámozása között kell követnie – a távolból. Gyakorlatilag nem is sikerül igazán az egyeztetés. A mi indulásunk a tervezett július helyett csak augusztus 12-re sikeredik, s emiatt persze minden más határidő is kitolódik. Szeptember lesz, mire visszaérek az akkor már tavasz óta megváltozott, új albérletembe: az Udvarhely utcába.⁹

⁸ Maga az útleveleszerzés sem volt egyszerű akkor. A megnyílt lehetőségekkel élve rengeteg ember utazik, áll sorba stb. Ugyanez a helyzet a követségeken, a vízumoknál. Ugyanakkor hűgomnak s magamnak külön-külön, más-más tanévhez kell igazodnunk, engedélyeket kérnünk. S ehhez járul még a szállások megtelevezése stb.

⁹ Ez az apró szoba megér egy lábjegyzetet. Kincsnek számít akkor: kertes villa külön bejáratú személyzeti szobácskája, s még egy külön mellékhelyiség is hozzá! Ott a lavór – luxus a javából. Jellemző: egy akkoriban itt működő zenész-műfordító japán kollégánál szerezte (Kyoko Hani). S olyan becsesnek bizonyult, hogy kézzel kézre adtuk, ajánlottuk, s így jeles események helyszínévé lett. Az egymást váltó albérlok: hűgom (akkoriban ismerkedtek meg férjével: Ágh Istvánval), nagy barátnőm: Bagi Éva (itt, ekkor váltak szét Kondor Bélával, az igazi nagy szerelemmel, saját kedves barátommal), Vathy Zsuzsa (nem tudom, ismerték-e már egymást Lázár Ervinnel), Nácsa Klára (egy titkos irodalmi szerelem bonyodalmaival). Emellett Erdély Miki, Szenes Zsuzsa, ők akkoriban költöztek a szomszédos Virágárok utcába a Csanády utcából; Ágh Pista is náluk lakott egy darabig, együtt születésnapoztunk, „buliztunk” nálam. Parancs János elsőként tért vissza Párizsból, a „disszidálásból”, hogy feleségül vegye a közelben lakó Péterfy Katinkát. Kenyeres Zoltánék első lakása, Hankissék második lakása szintén nem messze volt. Kenyeresékhez jártunk angol tanulásra Juhász Erzsikével (a költő feleségével), Varga Rózsával. Szinte híre ment, hogy én tudok jó albérletet szerezni (ekkor keresett meg pl. Csoóri Sándor is, az akkor még ismeretlen fiatal tehetség,

A nyárra tervezett utazásokat nem mindennapi tortúra előzte meg. A mi nyugati utazásunk indulási dátumai is állandóan változtak, halasztódtak. Akkoriban alaposan lekötött az állandó alkalmazkodás kényszere, viaskodásaink a hivatalokkal, és munkahelyeinkkel (párhuzamosan), a több órás sorbaállások a követségek előtt, a vízumok határidői körüli hercehurcák stb. Mindez a teljes kiszolgáltatottság jegyében s főként előre átláthatatlanul.¹⁰

Így visszapillantva látom csak igazán, hogy mindez milyen felfokozott feszültségként jelentkezhetett Ali tükrében, az ő még kiszolgáltatottabb helyzetében. Mintegy lelki tengeribetegségként.

Eleinte – még júliusban – attól tart, hogy „*elkésik ez a levél, és csak hazajövedeled után kapsz meg*”. Ugyanitt arra gondol, azt számítja ki, „*hogy legkésőbb egy hónap múlva ott leszek, hiába szökdösöl külföldre is előlem*”. Vagyis: „*Én úgy gondolom, aug. 20 körül jössz te vissza és én megvárom amíg üzensz, hogy mehetek*.”¹¹ Igen, ez teljesen megfelel saját eredeti terveinknek, hiszen a szeptemberi tanévkezdésre vissza kell és vissza is akarunk érnünk. De ki számolhatott a hivatalok packázásaival? A számunkra is ismeretlen folyamatokkal. A két táborra szakadt világban a kettő közti közlekedésnek nem volt meg a maga kitaposott útja. A „gyakorlat” most alakult. Kísérleti alanyoknak is érezhettük magunkat. Aladár még kevésbé gondolhatta Romániából – miként is megy itt nálunk ez a kapunyitás. Ő, teljesen érthetően, azt tudja, hogy részéről hogy áll a helyzet. Játékosan fogalmaz, szándékosan csavart nyelvezettel enyhítve a bosszúságot: „*Nagyon benne vagyok az utazásban. Nem tudom írtam-e, az útlevél megjött, én tehát menetkész állapotba vagyok hozva, ebből ki jön vonva, hogy nem lett akihez menjek, mert el jött utazva otthonról. Egy hónap tehát ki jön esve*.” De azért a levélben az útra kész várakozás a hangsúlyosabb: „*Készítek holmi verseket*

Kósa Ferenc ügyében). Úgy vélem, mindez legjobban a korabeli értelmiségi életfeltételeket – mondhatnám: „nyomort” – jelképezheti.

¹⁰ Végül úgy kellett elindulnunk (és döntésünk kockázatát is vállalnunk), hogy a francia vízumunk nem készült el az ígért időre: „*majd Párizsban kérik, ha odaérnek*”.

¹¹ Kolozsvár, 1963. július 21. Vasárnap – hétfő.

is neked, és menni, menni.” Majd újra: *„Szóval írn, várom az isteni anzixokat és koffereimen ülve csókollak.”*¹²

Ez is épp elég bizonytalanságot jelent, de (sajnos joggal) tovább töpreng: *„Egye fene, hátha mégis csak augusztus végén indultok.”*¹³ Aztán augusztus elején, látszólag teljes következtelenséggel: *„Vasárnap este, augusztus 4, tehát nem valószínű, hogy egy levél még odaér, mire te elindulsz. Te Kalári, aztán siess haza az anglusoktól, hogy (mint már látom) legalább szeptember elején elindulhassak. Elég nehezen telik az idő. Meleg is van és napokig nem gondolk semmit, örült rendetlenségben élek, napi négy órát alszom átlag, és nem vagyok fáradt, ha nem untatnak. De rengeteget untatnak. Várom már, hogy egy kicsit még rendezetlenebbül lehessen élni, szóval siess haza. De azért ne siesd el a dolgot, kitudja mikor lehet megint éppen addig elvánszorogni.”*¹⁴ Ez mind igaz, de azért csak visszatér oda, ami szintén valóságos volt: *„...azt írtad előbb, hogy kb. augusztus 20-ra hazajössz. Akkor én két hét múlva indulhatok.”* Persze, hogy kezdettől ezt szerettük volna. Hiszen az alakuló tanári értekezletet augusztus 23-ára szokták összehívni. Ám e levél idején, belebonyolódva a vízumok, tranzitvízumok megszerzésének útvesztőibe, az eredeti terv már teljesen bizonytalanná vált. S hogy is tehettem volna eleget a pszichikailag magától értetődő sürgetésnek! *„De ha csak most indulsz el, hát menj már, indulj el!”* A következő találgatás ugyancsak nem alaptalan: *„Nem akarok jósolgatni, de látom, hogy szeptember elején megyek. Hallod!”*¹⁵ – Hallottam, de mit tehettem? Ez a szeptember eleje is túl optimista elképzelés volt. S főként: biztosat egyáltalán nem tudhattunk.

Mégis a mi bizonytalan helyzetünk még mindig elviselhetőbb volt, mint a távoli Aladáré, aki az állandóan változó hírekhez késve jutott hozzá, magát a közvetlen helyzetet nem érzékelhette, mégis ettől függött. És közben fogy a nyár, a szabadságolásokat be kell osztani, a Romániában kiváltott okmányok határideje sem végtelen. Hát még a türelem határa, a türelemé, amely éppen 1963-ban olyan végletes erőpróbának volt kitéve. Nem csoda, ha

¹² Uo. (Kiemelések tőlem: Sz. K.)

¹³ 1963. július 21–24.

¹⁴ Dátum nélküli levél. A szövegben: augusztus 4. Postabélyegző: augusztus 6.

¹⁵ Uo.

ennek a legutóbb idézett levélnek a feladása után fogy a türelem („*elvánszorgok a postára és egy sóhajjal ellököm a levelet a partról. Úgyis csak 20-án kapod meg. Ráér*” – hangzik ismét következetlenül. És közben: „*Kérlelhetetlen meleg van. 30 fok árnyékban. Se nem élek, se nem se nem*”). S az sem csoda, hogy végül – utoljára a valódi útrakelés előtt – még egy olyan levélféle születik, amely csupa kérdés, csupa felkiáltás, szabad asszociáció. „Levélféle”, valami a próza és a vers között.

1963. VIII. 21.

Látod, én már itt vagyok. Fogadtalak volna az állomáson, de nem tudtam melyik pu-ra érkezel – Keleti pu, Nyugati pu?

Nos siess lelkem, mert semmi sem ingerel jobban ezen a nyáron mint az angol hidegvér.

Már hónapok óta!!!

Hol vagy? Jól odaültél!

Mit csinálsz?

Hol alszom?

Mért nem nézel ide?

Ne szopd az ujjad!!

Tessék egyenesen állni!

Hol a „műsorom”?

Ki fogad a Keleti – Nyugati pu-ban?

Ki fogad velem, hogy valami

nem úgy lesz?

Szóval, tehát, még egyszer:

Hol alszom?

Ki törődik itt ezzel?

Mikor jöhetek?

Senki sincs itt?

Por van, hetek óta, kié ez a szoba?

Mért nem felelsz?

Kész?

Na jó!

Indulok.

A.¹⁶

¹⁶ Postabélyegző: Cluj, 22. aug. 63.

Amikor Ali ezt a levelet írja, mi Jutka húgommal, vonattal, egy Kölnben töltött viszontagságos megálló után, Doveren át befutottunk a legendás Victoria Stationre, ahol, mint maga a Gondviselés, Czigány Lóránték vártak ránk.

Jókora idő, jókora táv – újfajta földrajzi és szellemi távolság – feszült az első, 1962-es és a második, 1963-as budapesti találkozás között.

Igaznak bizonyult Ali sejtése, amiről levélben írt még jóval az utazások előtt: „...irtó kíváncsi vagyok »intellektusodra«, hogy hull rá Nyugateurópa, fogadni mernék, hogy egy kicsit megváltoztat. Más elméletileg mindent megérteni s más primitív közvetlenséggel összeütdni a valósággal. A legmegalapozottabb hangulatok is kiborulnak és benn, a bőrében helyezkedni kezd az ember, még a nyomait is igyekszik eltüntetni annak, ahogy volt. Szóval kiderül.”¹⁷ Ez az utazás valóban az a fajta volt, amelyet joggal lehet „életre szólónak” nevezni. S mivel már nem egészen fiatalon, de még igen fogékonyan ért, mély nyomot hagyott bennünk, addigi szűk körű tapasztalataink s a majdan eljövendők megítélésében, a viszonyítási lehetőségekben, egész értékrendünkben. Az éles különbség, a hosszan átélt tiltás, kötelező negatív előítélet az „imperialista”, a „bűnös” Nyugattal szemben – különösen a közben megélt, majd hivatalból gyalázatosan megtagadott 56 után – felfokozta érzékenységünket, kíváncsiságunkat. S ez a felfokozottság mintegy ellensúlyozta a tanulmányút kései voltát. A „két világ” közti szakadék áthidalását felbecsülhetetlen mértékben segítette az, hogy odakinn 56-os nemzedéktársainkkal találkozhattunk, akik ráadásul irodalommal foglalkoztak, lapot szerkesztettek, így az önkifejezés állandó kísérlete közös szívügyünk s egyben közös „szakma” is volt. Ehhez járult még az a testvériesség, amely pótolhatatlan kincsünk volt és segített az eligazodásban, s a puszta létezésben a számunkra olyannyira ismeretlen világban.¹⁸ Az átéltek, maga a felfokozott várakozás és

¹⁷ 1963. augusztus 6.

¹⁸ Londonban Czigányék révén találkozhattam Sárközi Mátyással, András Sándorral, majd kirándulhattam Cambridge-be Krassó Miklóssal, Micheal Beeverrel

a valóság szembesítődése, váratlan helyzetek, kudarcok és sikerek, mindez bőséges megemészténi adott. Számomra a legnagyobb élmény az volt, hogy – Czigányék, Bulus jóvoltából – életemben először módom nyílt angolokkal angolul beszélgetni, végre nem leckeszerűen. Hogy együtt lakva, főzve, sétálva, moziba, hangversenyre járva folyamatosan gondolatot cserélhettünk angolul. Ennek szenzációszerűsége ma már talán el sem képzelhető. Az éli át ezt csodaként, aki évtizedeken át csak a nyelvtanulások meddőségével, rabságával találkozott.

Mindez – és sok más hasonló várt és váratlan, megrendítő élmény – még túlon túl frissen zsongott a fejünkben a visszaérkezés első zsúfolt napjaiban. Hiszen igen gyorsan be kellett hoznunk elmaradásainkat, s a hivatalos fogadtatás is (a munkahelyen, a főiskolán) inkább gyanakvó volt, mint ünneplő. Legjobb esetben fanyar irigység légkörére lehetett számítani. Fizikailag is megerőltető volt ez az út, hiszen másfél hónapig többnyire a hagyományos téliszalámi volt a kissé egyhangú, kiporciózott táplálékunk. Aludni is keveset aludtunk – sajnáltuk rá az időt. S mégis, hihetetlen, addig ismeretlen feltöltődés, szellemi megújulás járt át, itthon is mindent más szemmel néztünk.

(arab szakos angol fiú, aki passzióból tanult meg kítűnően magyarul is). A Magyar Műhelyesek szívélyes segítsége nélkül ugyancsak nehéz lett volna heteket tölteni Párizsban és környékén. Márton László (akkor még szerkesztő, alapító tag), Nagy Pál, Papp Tibor, Parancs János kedvessége a legjobb testvérekéhez mérhető csak. Pátkai Ervin éppen akkor nem volt otthon, viszont ott lakhattam kis hetedik emeleti, komfortalan padlásszobájában, amely műterme is volt, tele kő-, gipsztörmelékekkel. Alig hittem, hogy ő az a fiatal magyar művész, akinek különteremben láthattam kiállított művét a Modern Művészeti Múzeumban. A társaság egy része pár nappal érkezésünk után tért vissza Hollandiából, a Mikes Kör üléséről. Ki hitte volna akkor, hogy Lászlóffy Aladár néhány év múlva a szerkesztőség tb. tagja lesz, s a Mikes Körben szinte állandó meghívott. S hogy még én is fogok tartani ott előadást. Korabeli pesti társaságom tagjai közül pedig néhányan (pl. Erdély Miklós) szinte hangadók lesznek a M. Műhelyben. Külön hatalmas szellemi segítség volt az, hogy kinti kortársaink jóvoltából rég kívánt és szükséges könyvek közül válogathattunk, Londonban éppúgy, mint Párizsban – és Bécsben is. Bécsből Sebestyén György igen kedvesen még utánam is küldte a rég vágyott Knauers Lexikont s egy német nyelvű Thomas Mann-tanulmánykötetet. Csak kezdete volt ez egy tovább bővülő körnek (Albert [Sipos] Pál, Bujdosó Alpárék, Kibédi Varga Áron, Sulyok Vince, Szépfalusiék, Thinsz Géza, „Michael Tompa”, Tüskiéék stb.), amely nemcsak ránk, rám vonatkozott, hanem a hasonló helyzetű, gondolkodású – akkor fiatal – magyar értelmiségiekre együttesen. A magam részéről az akkor másként pótolhatatlan hiány áthidalását, egyedi missziót látok ebben. Aligha megköszönhető.

Az, hogy ebbe a megújult életbe visszatérve Aladár, adott szavához híven (mint mindig, amióta ismerem), már itt várt, különös értéket és különleges összekötő kapcsot is jelentett.

Ma már nem is tudom pontosan felidézni, hogy mikor és hogy találtuk meg egymást. Arra emlékszem, hogy ő végül előbb érkezett meg Kolozsvárról, mint én Nyugatról (Zürich, Bécs volt a két utolsó állomás. Akkor már túl az utolsó tartalékok felélésén). Érkezésem előtt megkereste az Udvarhely utcai albérletet, könnyelműen gyalog nekivágva a Pasaréti útnak. („...*Jó hosszú út. Csak mentem, mentem... Tudod mit: még most is ott megyek.*”) Persze, a háziak nem tudták, mikorra érek vissza. Mégis úgy tűnik: amint hazaértem, találkoztunk. S mintha közben mi sem történt volna, azonnal, boldogan hajlottam Ali kezdeményezésére: „*Akkor most vihetlek, mint kutya a tollsöprűt?*” Vitt is. Kora reggeltől ugyan siettem Csepelre, megtartani óráimat a 33. számú Iparitanuló Intézetben, de már jó előre egyeztettük programjainkat. Végiglátogattuk a Lászlóffy-rokonságot. Megismertem például Erzsébet nénit a Köztársaság téren, akinél Ali 56 októberében lakott, s ahonnan Szegedre küldte a leveleket, verseket. Kimentünk Pest-szentlőrincre is, egy távoli nagynénihez. Lelkes unszolásomra az operában is voltunk, a három Bartók-darabot hallani-látni. Emlékezetes számomra az, hogy miközben öntudatlan valamiféle regényes eleganciát vártam Alitól, ő holmi kis vékony, színes szalagszerű „nyakkendő” kötött fel. (Akkoriban ez volt egyik játéka.) Mulatott az elképedésemen. Később is sokáig heccelt, hogy én rendelem meg a postán a pecséten az akkor szokásos nyomtatott feliratot: „Legyen mindig jólöltözött!”

Sokfelé jártunk – szokásos és szokatlan helyeken, régi szándékok, vágyak szerint és ötletszerűen. De az biztos – s számomra ez látszott legfontosabbnak – : szüntelenül beszélgettünk. S ez a fajta monológokkal váltakozó dialógus mintha minden zökkenő nélküli folytatása lett volna levelezésünknek. Mintha az írott szó és az élőbeszéd között nem vagy alig lett volna különbség. A kellemes, izgalmas levelező-partner és az elevenen szóló barát között semmi különbség nem volt. Akárcsak a gyerekeségeit se restellő (nem is rejtegető)

mindennapi ember és a költő között.¹⁹ Csak sokkal szórakoztatóbb, még sokkal több meglepetést, felfedezést hozó eszmecserék voltak ezek. Aladár kiváltságos humorérzéke, sokrétű kultúrája, mindenki számára élményt jelentő virtuóz nyelvjátékai élvezetes órákat jelentettek, voltaképp teljes elfeledkezést az időről.

Két különösen jól bevésődött emlék jut eszembe.

S mintha mindkettő bizonyos jelképiséget is hordozna:

Egy este a Várba mentünk föl, séta után betértünk a Pest-Buda vendéglőbe. Történelmi hangulatú volt a „díszlet”, régi zászlókkal, mint maguk a bolthajtásos, kedves, régi helyiségek. Elütött ettől (de biz ez eszünkbe sem jutott) az, hogy a beállított zongorán mestere afféle tréfás kuplékat játszott s énekelt, amelyek egész más kort idéztek hangulatukban: a tipikusan „pestiesnek” tekinthető húszas, harmincas évekbeli mulatók világát. Vidáman hallgattuk (Ali talán ma is tudja még a dalocskák szövegét is, valami kis kecskéről). S nyugodtan folytattuk szokásos, végtelen (s persze végtelenül fontos, magasröptű) megbeszéléseinket, a szabad asszociáció vidám szökelléseivel, s úgy, hogy közben rajzokkal is illusztráltuk elképzeléseinket. (Ez megmaradt az idők során: egymástól független feljegyzéseinket hasonlóan „konkrét”, gyakrabban absztrakt ábrákkal próbáltuk követhetővé tenni.) Az akkor készült krikszkrakszos lapot és papírszalvéta-rajzot megőriztem.

Egy másik alkalommal ellátogattunk a „Fürj utcába”. Ígéretet teljesítettem: Szüzann²⁰ – vagy „Mádám”, ahogy neveztük –, igen kedves londoni útitársam kért, hogy keressem meg az édesanyját és nyugtassam meg személyesen, hogy ne aggódjon miatta. Ez volt a feladat a Fürj utcában. Az egész látogatás valószínűtlenül kedvessé vált. Sokat hallottam „Mádám”-tól édesanyjáról, a kiváló

¹⁹ Visszagondolva: könnyen lehet, hogy ez akkor abból a veleszületett figyelmességből, kedvességből is fakadt, amellyel ellensúlyozni segített az én túltengő naivitásomat, ami a nagy feszültségek, a torlódó élmények után és között különösen kiütözhető.

²⁰ Gaál Zsuzsanna, később dr. Gedényi Mihályné. Akkoriban az Iparművészeti Főiskolán húgom franciatanárnője volt. 1963-ban ő is velünk egy időben utazott Nyugatra – ő már régi ismerősként – s különösen a francia nyelv kitűnő ismerőjeként (később többnyelvű szinkrontolmácsként is dolgozott). De Angliában szintén először járt. Így ismerkedtünk meg, randevúzva a Totenhamcourt Roadon s a Trafalgar Square-en.

nyelvtanárnőről, a jó humorú, bölcs asszonyról, akit ő Lajoskának nevezett. De a hölgy több volt, mint akit vártam, egy történelmi mintadarab, valamely megálmódott korból. S mellette más, újabb hölgyek – fiatalabbak, idősebbek –, de felfogásban, szellemben, humorban hasonlók. Igen kellemes beszélgetés alakult ki, amelynek során kiderült, hogy a hölgyek egyik mániája egy bababútor-gyűjtemény. Természetesen rögtön meg kellett, meg lehetett csodálni. Üveges szekrényben minden polcon egy-egy kor miniatűr életkép formájában; de megfogható, gyermekkor is idéző. Az empire babaszobában empire babaóra, s a babakonyha asztalfiókjában empire evőeszközök.²¹ Akkor még nem tudtam igazán Aladár legendás gyűjtőszenvédélyéről, de nyilvánvaló volt szakszerű lelkesedése. Hazamenet még nem is értettem valójában, inkább csak derengett bennem a megértés, amikor mintegy meghatottan s a győztes örömeivel mondta: *Ugye mennyire nem meglepő? Mennyire természetes, hogy ennek, ilyennek is lennie kell! Benne van a „Minden Összefügg”-ben.*²² Saját örömteli közérzetemhez önző módon hozzájárult az is, hogy a gyűjteményes szekrény szomszédságában egy szép és jó zongorát is találtunk, amelyet – egyik régi gyengémnek engedve – rögtön ki is próbáltam. S persze – jóleső hiúság – Alit kellemesen meglepte ez.

Jelképes jelenetek? Talán a Lászlóffy Aladár költészete, könyveinek sora bizonyíthatja: mennyire az ő világa ez. Saját interpretációim, kísérleteim pedig: ez tőlem sem áll távol. Korok, korszakok találkozásai, egybejátszásai. S a rejtély (egyben a törvényszerűség sejtelme): valamiféle föld alatti kapcsolat a legléghább és legkomorabb mozzanatok között, múltbéli és jelenbéli kuplék és gyászindulók, a legszélsőségesebb emberi kuriózumok, passziók, különiségek és a történelem kérlelhetetlen alakulása, a mindig csak kérdőjelekkel tételezhető „alakíthatósága” között.

A „léha” – inkább játékos és komor – szélsőségek hirtelen váltását, társítását jól példázhatja akár a kézirat-fényképként is mellékelte levélrészlet, akár felfogása a tenger/óceán varázsáról s

²¹ Utólag tűnik fel: jobban hatott rám, mint a Windsorban látott Viktória királynő-féle babaház. A mélyebb hatás egyik oka nyilvánvalóan a vendéglátók teremtette kivételes légkör s főként Aladár társasága.

²² Egyik közös tolvajnyelvi kifejezés, utalás a külön-külön alakított s megegyezőnek tekintett gondolatmeneteinkre.

főként a „*Hajnali hold...*” kezdetű vers,²³ a lap másik oldalán pedig a tréfás óceán-utazást idéző rajzok, feliratok együttese. De – úgy gondolom – hasonló gyökerű mindkettőnk vonzódása az akasztófahumorhoz.

Ez történt 1963 őszéig.

Ez történt?

Vagy inkább a kerete, a látható felszíne volt csupán mindannak, ami ez idő alatt saját magunkban átfarmálódott, énjeinkben, sorsunkban zajlott, alakult?

Az utóbbiról, a költő oldaláról nézve, sorok, írások, versek tanúskodhatnak talán leghívebben, legmélyebben. A 63-as év Kolozsváron játszódó első fele Aladár számára egy életre kiható lelki földcsuszamlással járt. S ennek egyik legmélyeségebb nyoma s különleges művészi magasztot képviselő darabja egy vers, *Az ablak előtt*.²⁴

Embertartásban állok az ablak előtt.

*Pedig szívesebben ereszkednék
szűkölkő farkasok, haldokló tevék
mozdulatába.*

Ez a fájdalom inkább ne alázna embert.

*Madarak repülnek át valami
millióéves tájon, megjegyzett tereken*

*s tisztelettel felkrúgatnak
a Diadalmas Fegyelemnél:*

*gerincoszlopra kötözve
kívánság-szárnyú társaik vergődnek ott,
ilyenkor ősszel is.*

Valami példás büntetés?

Nem érti senki.

²³ L. a képmellékletek között.

²⁴ Először a *Színhelyek* című kötetében jelent meg, 1965-ben. Később Aladár több válogatásba is újra felvette, így az első, Budapesten 1980-ban kiadott kötetébe (*...hogyan kitudódjék a világ.* 14.). (A megjelent Lászlóffy Aladár-kötetek pontos bibliográfiai adatait l. a könyv végén, a *Függelékben*.)

Csak a költő mondhatná meg, mikor keletkezett, mikor formálódott verssé ez a máig kimagasló, kiváltságosan reprezentatív, keserű látomás.

Levélbe szőtt kéziratként olvastam először, jóval a pesti találkozás után, 1963 novemberében.²⁵ De ma az előző félévből való levelek egy-egy részletét is úgy olvasom, mintha nemcsak a vers háttere lenne, hanem egyben születésének talaja, maga a szavakban kifejezhetetlen közérzet lenyomata, „próza” változata.

Nem találtam s nem találok szavakat a vers közelítéséhez. Megtorpan minden ráció, kudarcot vall mindenféle „logika”, annyira vérbeli líra. S annyira itt születő, addig nem létező líra.

Mintha fokozottan sugározná a nagy versek szavakkal való megközelíthetlenségét. S azt a homályos, „babonás” sejtelmet is, hogy a szavakkal közelítés kísérlete: véték. Véték, mint nagy mélységek, nagy pillanatok hallgatólag kötelező némaságának megszegése.

Ma, visszapillantva, újraolvastva, hasonlóan élem át ezt. Csak az eredeti élményhez még hozzájárulnak az eltelt évtizedek s az azóta kibontakozó, felsorakozó művek. A kettő egészének magamba épülése.

Annak idején inkább csak sejtelem lehetett az, ami ma tapasztalat. Visszapillantva, meglepetésként ható felfedezés: hiszen ennek a 14 sornak szinte minden részlete az egész Lászlóffy Aladár-életmű „vezérmotívumának” bizonyult a pálya során. (Egyben eredetisége hordozójának is.) Ott van mindjárt az „*ablak*” s az „*ablak előtt*” vershelyzet. Így szóként, képzetként és átvitt értelemben egyaránt. Mindegyik: más-más nyelvi jel, jelsor, de jelentés- és utalásrendszerével ugyanazt a meghatározott, egyéni művészi tenyészetet, ugyanazt az őáltala teremtett világot idézi fel. A „*millióéves táj*”, a „*megjegyzett terek*”²⁶, az „*átrepülő*” „*madarak*”²⁷ s az „*ilyenkor ősszel*” szerepe hasonló. A „*gerincoszlop*”, az oszlopra „*kötözöttség*”, a „*Diadalmas Fegyelem*”, akár a „*tisztelettel felkrúgatás*” s a madarak „*kívánság-szárnyú*

²⁵ A levél dátuma: Kolozsvár, 1963. november 4. hétfő.

²⁶ A „*megjegyzett tereken*” kifejezés és kép a maga egyedi jelentés- és utalásrendszerével, úgy vélem, mikrosűrítménye az egész Lászlóffy Aladár teremtette művészi univerzumnak.

²⁷ Vö. például a *Héphaisztosz* c. regényt s az *Egy madár délutánja, A repülőgép lezuhanása* stb. című verseket.

társai”, ezek „*vergődése*” – sem előbb, sem később nem lehetők fel így vagy akár hasonlóan más műben. Kimondatlanul, szóvá, képpé formálatlanul viszont jelen vannak a Lászlóffy-életmű egészében. Mintegy alapvető viszonyítási helyzetként.

Költői „TÁJ” ez, de rendkívül merész, sajátos „táj”. „Táj”, amely éles vonalaival egyértelmű, határozott kontúrokat ad. (Mintha tusrajz lenne – esetleg japán.) „Látható”, sőt szinte tapintható, bőrt súrolóan érzéketes. S ugyanakkor minden ízében elvont. Hangsúlyozottan sivár, zárt, lezárt. Ám nyitott ugyanakkor, mintegy az űr felé. A transzcendens távlatok, a sejtelmek felé. Állat és ember („Embertartásban” – „*szívesebben... / szűkítő farkasok, haldokló tevék / mozdulatába*”), létezés és elmúlás mezsgyéjéről szól. Olyan végső, tanútlan „vidékről”, olyan „pillanatokról”, ahol a tér és idő, terek és idők egymásba mosódnak, ahova minden ember eljut egyszer, s ahonnan az emberek nem szoktak visszatérni.

Holmi költőien „*filozófiai táj*” lenne ez? Olyan szavakkal rajzolt „kép”, olyan vízió, amelynek egyes mozzanatai, ezek egymásutánja és együttese egyaránt s egymást fokozva, gazdagítva, tágasítva jelképekkel telítettek. Jelképekkel, amelyek egymásra rakódnak és egymásba olvasztódnak. Nem olyan módon jelenítik meg a rendszert, mint egy bölceletet, egy világképet kitűnően közvetítő, találó metafora vagy példázat, hanem a művészi világra jövetel, a *megszületés* megjelenítésének hitelét hordozva. Többet mondva a mély gondolatnál. A fájó érzéketesség úgy jeleníti meg absztrakciók láncolatát, hogy mindnyájunk csak sejtett, homályos mélyeit hozza felszínre, teszi elevené.²⁸

²⁸ A vers első hatása mintegy véletlenszerűen találkozott bennem Akutagawa magyarul először akkor olvasható *Zarándokénekének* megdöbbentő élményével, s azzal is, hogy Sánta Ferenc *Sokan voltunk* című, joggal nagy sikerű novellájának rokonsága éppen a japán fordítás latolgatása kapcsán visszatérő téma volt (Kyoko Hani és Sánta Ferenc találkozása alkalmával). Szubjektíve felfokozta a vers erejét számomra az, hogy az akkor legközelebbi barátnőmmel, a kivételes érzékenységgű Bagi Évával olvastuk újra, többször is. Neki kedvence volt. Közös zenehallgató, versolvasó stb. baráti körünk akkor rendszeres pénteki találkozóinak intellektuális és érzelmi légköre is hozzájárulhatott a különös fogékonysághoz (Kaunitz Andrisnál jöttünk össze: Kertész Pali bácsi, Kondor Béla, Erdély Miké és mások, köztük kedves barátnőim: Éva és Edit).

Úgy érzem, mintha ennek a költészetnek köznapi szavakkal leírt háttére, előzménye lenne az, amiről levélben így ír (válasza után):

Szembesülés hosszú vagy rövid három hét után²⁹ a szobámmal. Az első perc, amikor a száraz, meleg, poros halmazból még egyetlen sarok vált ki: a hídfő – egy vizespohár. Ittam belőle. Nézd végig milyen ez. Itt éltünk itt élek. A kettő közti különbséget kell lemérjem folyton. Azon ami volt tegnap, azon ami lehet. És az idő lépten-nyomon kikezdi a konok következetességet, ha nem akar nevetségbe keveredni az ember, még csak nem is maradhat változatlan. Az igazság olyan mint a növény emberke. Szinte gúny már, hogy elfogadtam megint valamit, hogy megint tovább csinálom éppen olyan komolyan, mint mikor még azt hittem van valami értelme komolyan is venni. És folyton kockára vetem a fontosabbat, a törékeny közérzetet. De mert már szinte kutya kegyetlenséggel hagyom, hogy jöjjön ami jön, nézem a kísérletet, végzem a szükséges méréseket. Még csak abban se hiszek a kelletténél jobban, hogy valami haszon háramlik valaha is valakire abból, hogy ezúttal „szem előtt” kínlódja végig az ezerszer végigkínlódott dolgot egy emberke. Én már játszom azzal is, ha félek, ha meghalok, ha szenvedek, mert ha igazam van, azzal se tudok visszahatni.³⁰

Ez a „szem előtti” végigkínlódás a vers (s az életmű) alaptartása, az erőfeszítés arra, hogy mintegy kívülről nézze önmagát, hogy „kísérlet”-ként kezelje a kivédhetetlent, hogy tárgyasítással kísérje meg legyőzni – fölébe kerekedni és mégis, kezdettől vállalni, végigszenvedni –, meg sem tagadva, de nem szépítve, nem bagatellizálva. Ezt tenni annak tudatában, hogy „kockára” veti „a fontosabbat, a törékeny közérzetet”.

Az óra nem jó. Esteledik. Most kéne meggyújtani a villanyt, hogy ama személytelen „alkotó-munkába” merüljek, ami a „lelki nagyza” biztos jele. Ehelyett azt hiszem, el fogok menekülni valahova itthonról. Hova? [...] Persze ezek a végtelen felvételek

²⁹ Napsugár-körútjainak egyikéről érkezhett.

³⁰ Kolozsvár, 1963. július 15., este 7.

csak az idegek magnoszalagján eszközöltetnek és csakis egyéni visszaforgatásra kaphatók. Szerencsére ritkán hajlandó az ember meghallgatni tulajdon műsorát, mert olyan fájdalmas a műtét, hogy tisztelettel és bűntudattal de tartózkodik tőle. Fő az anyag megmaradásának elve, az önfegyelmzésnek ama mozdulatban való inkarnációja, amivel egy osztrák–magyar k.u.k. ezredes lesimítja elől a zubbonyát. És előre nézve belép a fogadóterembe. Ilyenformán én is most elindulok valamerre. Szervusz Kalári. Ha látnál és a kezedbe tartanád ezt a röntgen-képet, vagy hitetlenkednél, vagy (ha gyengébb, nagynéni-idegzetű vagy) nagyon megsajnálnál. Oh! Ma rossz napom volt.

A teljes tehetetlenségnek, az érzelmi, önérzeti kiszolgáltatottságnak a csapdája ez. S „az önfegyelmzés” „mozdulatban való inkarnációja”, amit keres, ami a lehetséges, a méltóságért küzdő válasz. Ezt a mozdulatot – más összefüggésben – követi a levél további gondolataiban, s megleli az „embertartásban”.

...kitudja hogy állsz most. Én olyan kétlábon. Érdekes, vetted észre, hogy a normálisan kétlábra szabott lény is érez olyant, mint a négy lábúnak a kényelmetlen, megerőltető és ingerlő kétlábraállítás. Én jóideje úgy érzem, hogy valami kétlábon állni kényszerít. És el fogok vágódni. Ezt alkoholos állapotban fizikailag is meg lehet érezni.³¹

Úgy vélem, ehhez a gondolatmenethez illeszkedik egy későbbi levélrészlet meditációja is:

...félek a túlfilozofálástól. Az emberi – különös – de éppen olyan nyelvetlen, mint az állati. A világ közös terméke a „megfogalmazható”, az „elemezhető”, a „rendezhető”, emberen túli ez már. Ezért nagy a teherbírása, ezért tud vigaszt a halandóságra is, ezért kapaszkodhat bele, aki megfájul.³²

³¹ Kolozsvár, 1963. július 18. (1963/5.)

³² Kolozsvár, 1964. január 29.

Hol a határ a „köznapi”, levélbeli közlés, illetve az irodalmi transzformáció között? S hol a határ szépprózai és lírai változat között? Milyen lépcsőfokok, milyen keserves, titkos, meredek út, milyen belső kényszer vezet a fájdalom verssé kristályosodásához (jegecesedéséhez), amíg „zene lesz a jajból”?³³ Szigorúan csupán az alkotó emberre tartozik mindez? Szentély? Vagy éppen legbelsőbb, titkos mivolta révén a legközösebb emberi tárnák egyike? Feltárása pedig egyetemesen feladott rébusz?

Hol, mikor és hogyan követhet el jóvátehetetlen határsértést a másik ember? Hol válik tilalomszegővé? Hol válik el egymástól az irodalomtörténész és a magánember? (És elválik-e? El kell-e válnia?) És mindkettőnél hol a „diszkréció” és „indiszkréció” határa?

Az emlékezés, a felidézés adott pontjaihoz érve már sehogy sem kerülhetem meg a szembesítődést ezekkel a kérdésekkel.

³³ Babits Mihály: *O lyric love*.